

ВНЕСОК ФОМИ АКВІНСЬКОГО У ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

ST. THOMAS AQUINAS CONTRIBUTION TO RULE OF LAW CONCEPT FORMATION

Фаст О.О.,

*доцент кафедри конституційного, адміністративного права
та соціально-гуманітарних дисциплін
Інституту права та суспільних відносин
ВНЗ «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»*

У статті досліджується питання зв'язку між правовим вченням Фоми Аквінського та концепцією верховенства права. У даному контексті розглядаються особливості природно-правових поглядів середньовічного філософа. Дано оцінку ступеню їхнього впливу на формування сучасного уявлення про верховенство права.

Ключові слова: верховенство права, Фома Аквінський, історія права, середні віки, теорія держави і права, філософія права.

В статье исследуется вопрос связи между правовым учением Фомы Аквинского и концепцией верховенства права. В данном контексте рассматриваются особенности естественно-правовых взглядов средневекового философа. Дана оценка степени их влияния на формирование современных представлений о верховенстве права.

Ключевые слова: верховенство права, Фома Аквинский, история права, средние века, теория государства и права, философия права.

The article reviews the connection between legal theory of Thomas Aquinas and rule of law concept. The article also deals with some peculiarities of legal views of the Middle Ages philosopher and estimates their influence on formation of modern views regarding rule of law.

Key words: rule of law, Thomas Aquinas, history of law, Middle Ages, legal theory, philosophy of law.

Постановка проблеми. Значення верховенства права для сучасної демократичної держави важко переоцінити. Цей інститут відіграє роль базового правового принципу, покликаного забезпечити ефективну дію усієї правової системи, і, водночас, слугує своєрідним конституційним ідеалом, досягти якого повною мірою неможливо, проте який є постійним орієнтиром на шляху суспільного і державного розвитку.

В Україні реалізація принципу верховенства права прямо гарантується ст. 8 Конституції, ст. 7 Кодексу адміністративного судочинства та іншими нормативними актами. Останнім часом цей принцип дедалі частіше згадується у рішеннях судів різних рівнів. Із метою утвердження верховенства права в Україні створюються спеціальні державні органи та профільні комітети Верховної Ради, діють численні правозахисні групи та громадські об'єднання, виділяються гранти міжнародних організацій. Виключний статус та гарантії дії принципу верховенства права забезпечуються і на міжнародному рівні. Такі авторитетні міжнародно-правові акти, як Статут Ради Європи та Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, зобов'язують своїх підписантів визнавати принцип верховенства права та забезпечувати його реалізацію на національному рівні. Дотримання принципу верховенства права включено і до Копенгагенських критеріїв, за якими визначається право держави на вступ до Європейського Союзу.

Разом із тим, ефективна діяльність з утвердження принципу верховенства права у національну правову систему не можлива без глибокого розуміння сутності згаданого інституту. Це спонукає вітчизняних

та зарубіжних науковців і практикуючих юристів звертатися до вивчення історичних, соціальних та ідеологічних передумов формування і розвитку верховенства права як керівного конституційного принципу та філософсько-правової концепції.

Виникнення сучасного уявлення про верховенство права, як правило, пов'язують із ліберально-демократичною думкою Нового часу, а також розвитком судової практики у країнах загального права (у першу чергу, Великобританії та США). Проте очевидно, що концепція верховенства права виникла не на рівному місці. Її витоки простежуються ще у природно-правових вченнях Античності та Середньовіччя [1, с. 3–4]. Серед її провісників часто згадують одного з найбільш впливових представників середньовічної філософії – Фому Аквінського.

Стан опрацювання. Вплив філософсько-правових поглядів Фоми Аквінського на розвиток природно-правової доктрини та, зокрема, формування концепції верховенства права визнають дослідники різних країн та наукових шкіл: американці Б. Бікс та Б. Таманага, австралієць Д. Фініс, француз Ж. Маритен, швед Е. Аннерс тощо. Не оминула філософсько-правової спадщини Фоми і вітчизняна наукова думка. Так, прямий вплив ідей мислителя на формування сучасних уявлень про призначення держави, природу прав людини та верховенства права відзначали та досліджували українські дослідники С. Шевчук, О. Буткевич, С. Погребняк, М. Козюбра та інші.

Водночас нині в Україні не існує жодного комплексного дослідження, присвяченого опрацюванню та науковій оцінці наукового спадку філософа.

Мета статті полягає у розкритті сутності природно-правового вчення Фоми Аквінського та дослідженні сутнісних зв'язків між доробком філософа та доктриною верховенства права.

Виклад основного матеріалу. З метою виявлення ідей Фоми Аквінського, які можна вважати такими, що вплинули на формування доктрини верховенства права, та оцінки ступеню такого впливу, перш за все, необхідно уточнити саме поняття «верховенство права». Складність опису цього феномену пояснюється, у першу чергу, відсутністю єдиного підходу до визначення поняття «право». Знаний російський теоретик права Н. Алексєєв слушно зазначає: «Юристи ніколи не знайдуть визначення права, як природознавці ніколи не зможуть відповісти на питання, що таке природа в загальному сенсі» [2, с. 220]. Навіть серед теоретиків права та практикуючих юристів західних країн, для яких принцип верховенства права є традиційним і невід'ємним елементом правосвідомості, немає цілковитої єдності у питанні його розуміння.

Як зазначив відомий український дослідник проблеми М. Козюбра, незважаючи на здобуття верховенством права характеру глобального ідеалу, його поняття, на думку багатьох західних правознавців, досі залишається «сутнісно спірним» [3, с. 30]. Сприйняття понять «право» та «верховенство права» залежить як від національної юридичної традиції, так і від наукової школи, до якої належить дослідник.

Разом із тим простежуються і загальні характеристики, які є спільними для переважної більшості наукових шкіл. Проаналізуємо основні підходи до визначення даного інституту.

Для англо-американського світу класичним вважається визначення «верховенства права» (англ. "rule of law"), яке запропонував наприкінці XIX ст. британський конституціоналіст А. Дайсі. Його підхід досі не втрачає актуальності. Так, Оксфордський словник із права пропонує таке визначення цього терміну: «Характерна риса притаманна конституційному праву Сполученого Королівства згідно із вченням професора Дайсі. [Верховенство права] об'єднує три концепції: абсолютне домінування права, яке зумовлює обмеження повноважень влади щодо громадян; однакове підкорення усіх суб'єктів (включно з державними органами та посадовими особами) праву, визначеному загальними судами; а також пріоритет судових рішень над загальними конституційними нормами у питанні формулювання та захисту прав людини» [4, с. 355]. Як бачимо з наведеного визначення, принцип верховенства права у своєму первинному значенні вважався специфічним інститутом, притаманним конституційній системі загального права (зокрема Великобританії), який передбачав, характерний для неї високий статус судової влади у питаннях формулювання і захисту права.

Закріплення верховенства права на міжнародному рівні та у національних правових системах континентальної Європи призвело до виникнення дещо інших трактувань даного конституційного принципу, покликаних адаптувати англо-американ-

ський інститут до умов романо-германської правової сім'ї. Український теоретик права П. Рабінович, аналізуючи практику тлумачення верховенства права Європейським судом з прав людини та Конституційним Судом України, підкреслює гуманістичну спрямованість даного конституційного принципу та зазначає, що квінтесенцією феномену верховенства права є панування в суспільстві прав людини [5, с. 30]. Інший український дослідник С. Шевчук на основі узагальнення теорії А. Дайсі розглядає верховенство права як складний феномен, який включає два обов'язкових елементи: формальну та органічну характеристики. Якщо формальна характеристика передбачає домінування права в суспільстві та дотримання правових норм усіма суб'єктами (включно із державою та її органами), то органічна висуває вимоги до змістовного наповнення зазначених норм. На думку вченого, норми писаного права мають базуватися на принципах верховенства справедливості і розуму. Саме верховенство розуму і є ідеальною характеристикою принципу верховенства права, як зазначає дослідник [6, с. 59]. Таким чином, принцип верховенства права пов'язується з домінуванням таких категорій, як природні права людини, справедливість та розумність, що безпосередньо вказує на природно-правову сутність даного інституту.

З точки зору окремих сучасних науковців, природно-правове вчення Фоми Аквінського є одним із головних філософських джерел, які зумовили початок формування концепції верховенства права. Зокрема, уже згадуваний нами С. Шевчук у своїй роботі «Основи конституційної юриспруденції» зазначає, що саме правові погляди Фоми Аквінського, який ставив на перше місце у правотворенні розумний, а не вольовий елемент, і стали стрижнем конституціоналізму як ідеології обмеження свавілля держави [7, с. 38].

Варто зазначити, що в творах Фоми Аквінського частіше вживається термін «закон» ("lex"), а не «право» ("jus"), проте філософ аж ніяк не отожднює поняття «закон» з актом писаного права. Навпаки, поняття «закон» трактується ним у найширшому розумінні: від метафізичних і фізичних законів природи до законів права та моралі.

В основі філософсько-правової концепції Фоми Аквінського лежить вчення про чотири види законів, до яких належать: вічний закон ("lex aeterna"), природний закон ("lex naturalis"), людський закон ("lex humana"), божественний закон ("lex divina"). [8, с. 439]

Розглянемо наведені види «законів» окремо.

1. Вічний закон ("lex aeterna") – найбільш глобальний метафізичний закон, який керує усіма явищами Всесвіту на фізичному та метафізичному рівні. В його основі лежить розумність Всесвіту, підпорядкованого Богові. Власне, таке трактування вічного закону і дає змогу Фомі обґрунтувати існування природного права, яке засноване на розумності вічного закону і впливає з нього.

2. Природний закон ("lex naturalis") – той феномен, який сучасні юристи називають «природним правом». З точки зору Фоми Аквінського, природний

закон закладений у людину Творцем у формі здатності розрізняти добро і зло, а також діяти з метою досягнення й утвердження добра. Природний закон є відбиттям вічного закону у розумі людини. Отже, вчиняти за веліннями розуму і означає вчиняти за принципами природного закону.

3. Людський закон ("lex humana") – позитивне право у найзагальнішому розумінні: починаючи від писаних нормативних актів і закінчуючи правовим звичаєм. З токи зору філософа, функція людського закону досить обмежена. Вона полягає у конкретизації і захисті природного закону з метою утвердження правопорядку і суспільного блага. Основним критерієм справедливості позитивного закону є відповідність закону природному.

4. Божественний закон ("lex divina") – моральний закон, встановлений Богом та відтворений у священних текстах. Проблеми тлумачення та реалізації цього виду закону входять до предмету християнської етики, а не юриспруденції.

Важливим для нас є загальне визначення закону, запропоноване Фомаю Аквінським: «Закон – це спрямоване на загальний добробут та опубліковане встановлення розуму того, хто уповноважений опікуватися відповідним суспільством» [9, с. 10]. На основі даного твердження Фома висуває низку вимог, які зумовлюють природу закону: розумність; спрямованість на суспільний добробут (приватне благо може розглядатися як складник добробуту суспільства); офіційне прийняття та опублікування. Причому, на думку мислителя, ці вимоги є справедливим для будь-якого з наведених видів закону. Так, наприклад, якщо людські закони приймаються та оприлюднюються уповноваженим органом або особою, природний закон встановлюється та «закладається у людський розум» безпосередньо Творцем.

Для нас у визначенні, у першу чергу, важливою є сама ідея «критеріїв справедливості» закону, які є цілком співзвучними із сучасними вимогами, які висуваються до нормативного акта під час оцінки його відповідності принципу верховенства права. У XX ст. ці вимоги були покладені в основу концепції «внутрішньої моралі права», розробленої видатним американським правознавцем Л. Фуллером, який запропонував вісім критеріїв, яким має відповідати система законодавства [10, с. 29].

Ще одним суттєвим внеском Фоми Аквінського у формування елементів концепції верховенства права стало його вчення про «неправовий» закон. На думку філософа, обов'язковою ознакою, яка визначає природу людського закону, є його справедливість. Справедливим законом є закон, який відповідає наведеним вище критеріям та узгоджується з вимогами природного права. Такий нормативний акт є «наки-

нутим задля загального добра», законодавець не став вище від його авторитету і тягар закону справедливо розподілений між громадянами [10, с. 22].

На основі зазначеного Фома розрізняє два типи несправедливих законів. Несправедливість першого типу полягає у тому, що законодавець, приймаючи нормативний акт, перевищив свої повноваження або прийняв його з метою задоволення власного блага, а не блага суспільства. У такому разі, на думку мислителя, особа вправі сама вирішувати, чи виконувати приписи такого закону. Проте, вирішуючи дилему, особа має врахувати можливі негативні наслідки невиконання закону. Якщо негативний вплив наслідків перевищує власну негативну дію закону, справедливим вчинком буде виконання приписів закону.

Несправедливість другого типу полягає у протиріччі вимог природного закону та норми відповідного нормативного акта. У такому разі виконувати припис останнього є неприпустимим, оскільки як сам нормативний акт, так і його виконання є злочином [9, с. 75–76].

Природно-правова концепція Фоми Аквінського доповнюється його вченням про державу. Вона, на думку філософа, також є природним явищем та базується на ідеї влади, що має божественне походження. Разом із тим представники влади не завжди дотримуються вимог природного закону. Як і Аристотель, Фома Аквінський стверджує право народу на повстання з метою повалення тиранічної влади. Водночас найгіршими формами державного правління філософ проголошує олігархію та тиранію: «Вони перебувають найдалі від найкращого державного устрою» [11, с. 245].

Загалом у тріаді «людина – суспільство – держава» Фома визначає людину як головний елемент, суспільство – як сферу її життєдіяльності, а державу – як засіб забезпечення цієї життєдіяльності [12, с. 11].

Висновки. Вчення Фоми Аквінського про закон і право стало одним із найбільших досягнень середньовічної філософсько-правової думки. Створивши оригінальну концепцію природного права, філософ висловив низку ідей, які були розвинуті пізніше та вплинули на формування сучасної концепції верховенства права.

З-поміж згаданих ідей варто особливо підкреслити чітке розмежування природного та позитивного права, визначення формальних вимог, які зумовлюють природу закону, вчення про наслідки дії несправедливого «закону», людиноцентристський підхід у сприйнятті системи «людина – держава».

Хоча серед безпосередніх творців доктрини верховенства права немає прямих послідовників Фоми Аквінського, істотний вплив його ідей на її формування і розвиток простежується досі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Погребняк С. Історичні витоки верховенства права / С. Погребняк // Державне будівництво та місцеве самоврядування. : збірник наукових праць. – Вип. 15. – Х.: Право, 2008. – С. 3–13.
2. Червонюк В. Теория государства и права / В. Червонюк. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 704 с.
3. Козюбра М. Верховенство права і Україна / М. Козюбра // Право України. – 2012. – № 1–2. – С. 30–63.
4. Oxford Dictionary of Law / Edited by E. A. Martin. – Third Edition – Oxford, Oxford University Press, 1996.
5. Рабінович П. Інтерпретація Верховенства права Конституційним Судом України (доктринальний коментар) / П. Рабінович // «Право України». – 2006. – № 11. – С. 27–30.

6. Шевчук С. Формальна та органічна характеристика принципу верховенства права: до нових методів тлумачення Конституції / С. Шевчук // Українське право. – 1998. – № 2. – С. 56–68.
7. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції / С. Шевчук. – Харків: Консум, 2002. – 296 с.
8. Нерсисянц В. Філософія права: Учебник для вузов / В. Нерсисянц. – М.: Норма, 2005. – 656 с.
9. Аквінський Ф. Сумма теології. Часть 2-1. Вопросы 90-114 / Перевод, редакция и примечания С. Еремеева. – К.: Ника-Центр, 2010. – 432 с.
10. Філософія права / За ред. Дж. Фейнберга, Дж. Коулмена; пер. з англ. П. Тарашук. – К.: «Основи», 2007. – 1256 с.
11. Аквінський Т. Коментарі до Аристотелевої «Політики» / Т. Аквінський / Пер. з латини О. Кислюка; передм. В. Котуценка. – 2-ге вид. – Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 795 с.
12. Буткевич О. Роль Фоми Аквінського у розвитку міжнародно-правової думки Середньовіччя / О. Буткевич // Українське право. – 2008. – № 1.

УДК 351.72 (477) «18/19»

УКРАЇНСЬКІ СТУДЕНТСЬКІ ТОВАРИСТВА ТА СПІЛКИ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ

UKRAINIAN STUDENT SOCIETIES AND UNIONS OF EASTERN GALICIA IN SECOND HALF OF XIX – FIRST HALF OF THE XX CENTURY: HISTORICAL AND LEGAL BASIS OF FORMATION AND FUNCTIONING

Церковник С.І.,

*аспірант кафедри теорії та історії держави і права,
конституційного та міжнародного права
Львівського державного університету внутрішніх справ*

Стаття присвячена історико-правовому аналізу становлення та функціонування українських студентських товариств та спілок Східної Галичини в другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст. Досліджуються уставні документи, а також організаційно-правова структура товариств та спілок, що деталізує їх правовий статус та специфіку діяльності.

Ключові слова: Східна Галичина, Загальні збори, Виділ, Головна управа, Статут.

Статья посвящена историко-правовому анализу становления и функционирования украинских студенческих обществ и союзов Восточной Галичины во второй половине ХІХ – первой половине ХХ в. Исследуются уставные документы, а также организационно-правовая структура обществ и союзов, что детализирует их правовой статус и специфику деятельности.

Ключевые слова: Восточная Галичина, Общее собрание, Выдел, Главная управа, Устав.

The article is devoted to historical and legal analysis of formation and functioning of the Ukrainian student associations and unions in Eastern Galicia in the second half of the nineteenth – early twentieth century. The statutory documents and organizational and legal structure of companies, detailing their legal status and specific activities are examined.

Key words: Eastern Galicia, the General Meeting, Board, Main Department, Statute.

Постановка проблеми. Актуальність та значимість історико-правового аналізу становлення та діяльності українських студентських товариств та спілок у Східній Галичині зумовлені тим, що за своїм змістом та формою вони являли собою організації культурно-просвітницького та наукового характеру.

Повною мірою історико-правові засади становлення та функціонування таких інституцій можна проаналізувати, зосередивши увагу на вивченні уставних документів, серед яких ключове місце належить статутам. У статутах міститься інформація щодо цілей та завдань установи, форм діяльності, повноважень органів правління, прав та обов'язків членів, органів, що здійснюють контрольні та ревізійні функції, способи ліквідації відповідно до чинного законодавства. Не є винятком і студентські товариства та спілки.

Стан опрацювання. Проблема історико-правових засад становлення та функціонування українських студентських інституцій Східної Галичини в другій половині ХІХ – першій половині ХХ ст. поки що не знайшла свого детального аналізу серед вітчизняних правників. Здебільшого ця проблематика досліджувалась в історичному аспекті, а не у правовому полі.

У добу незалежності України позбавлені контролю і цензури з боку держави вітчизняні історики та правники отримали можливість висвітлювати минуле з позицій наукового бачення, використовуючи відкритий доступ до великого масиву архівних документів і закордонних видань. За останні два десятиріччя з'явилась низка наукових праць, переважно історичного спрямування, присвячених хоча б частково згаданій проблематиці. Зокрема, це праці І. Гурака, Р. Кухара, К. Левицького, Т. Марітчака, Н. Мисака, Т. Панфілової, С. Пахолківа, Г. Ріккарді.